

विद्यार्थ्यांच्या अधिक चांगल्या अध्ययनासाठी प्रभावी अध्यापन पद्धती : एक अभ्यास**श्री.वैजनाथ बिराप्पा घोडके**

प्राचार्य,

श्री. तुळजाभवानी सैनिकी माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यालय , तुळजापूर
जि. धाराशिव**सारांश (Abstract)**

शिक्षण प्रक्रियेमध्ये अध्यापन पद्धतीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. विद्यार्थ्यांचे अध्ययन अधिक परिणामकारक, सुलभ आणि आनंददायी करण्यासाठी शिक्षकांनी योग्य अध्यापन पद्धतींचा वापर करणे आवश्यक असते. पारंपरिक व्याख्यान पद्धतीबरोबरच कृतीप्रधान, विद्यार्थी-केंद्रित, तंत्रज्ञानाधारित, सहकार्यात्मक आणि अनुभवाधारित अध्यापन पद्धतींचा वापर केल्यास विद्यार्थ्यांच्या आकलनशक्ती, सहभाग, सर्जनशीलता आणि शैक्षणिक प्रगतीत सकारात्मक बदल दिसून येतात. प्रस्तुत लेखामध्ये विद्यार्थ्यांच्या अधिक चांगल्या अध्ययनासाठी प्रभावी अध्यापन पद्धतींचा सैद्धांतिक व व्यवहार्य आढावा घेण्यात आला आहे. अध्ययन प्रक्रियेत विद्यार्थी सक्रिय राहण्यासाठी, ज्ञान दीर्घकाळ टिकून राहण्यासाठी, तसेच अध्ययनाबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करण्यासाठी विविध अध्यापन पद्धतींचे महत्त्व स्पष्ट करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द : विद्यार्थी अध्ययन, अध्यापन पद्धती, प्रभावी शिक्षण, विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षण, तंत्रज्ञानाधारित शिक्षण

१. प्रस्तावना**शि**

क्षण ही केवळ माहिती देण्याची प्रक्रिया नसून

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाची एक व्यापक प्रक्रिया आहे. बदलत्या काळानुसार शिक्षणाची उद्दिष्टे, स्वरूप आणि अध्यापन पद्धती यांमध्येही परिवर्तन होत आहे. आजचा विद्यार्थी माहितीच्या अनेक स्रोतांशी जोडलेला आहे. त्यामुळे पारंपरिक अध्यापन पद्धतीसोबत आधुनिक, विद्यार्थी-केंद्रित आणि अनुभवाधारित पद्धतींचा अवलंब करणे आवश्यक झाले आहे.

विद्यार्थ्यांना केवळ पाठांतरावर आधारित शिक्षण न देता त्यांच्यामध्ये विचारशक्ती, विश्लेषण क्षमता, समस्या सोडवण्याची कौशल्ये, सहकार्यभावना आणि सर्जनशीलता विकसित करणे ही शिक्षणाची गरज आहे. यासाठी अध्यापन प्रक्रिया विद्यार्थ्यांच्या गरजा, आवड, बौद्धिक पातळी आणि सामाजिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन राबवणे आवश्यक ठरते. अशा परिस्थितीत “विद्यार्थ्यांच्या अधिक चांगल्या

अध्ययनासाठी प्रभावी अध्यापन पद्धती” हा विषय अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

२. संशोधनाची गरज व महत्त्व

विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात येणाऱ्या अडचणी, कमी होत चाललेली एकाग्रता, विषयावरील अनास्था, शैक्षणिक ताण, तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर, विविध बुद्धिमत्ता आणि शिकण्याच्या भिन्न शैली या सर्व घटकांचा विचार करता प्रभावी अध्यापन पद्धतींचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. योग्य पद्धतींच्या वापरामुळे विद्यार्थी शिक्षणात सक्रिय होतात, त्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता वाढते आणि शिकण्याविषयी सकारात्मक दृष्टीकोन तयार होतो.

या विषयाचा अभ्यास पुढील कारणांसाठी महत्त्वाचा आहे :

1. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनातील अडथळे ओळखण्यास मदत होते.
2. शिक्षकांना योग्य अध्यापन पद्धती निवडण्यासाठी दिशा मिळते.
3. विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षणाची परिणामकारकता समजते.

4. शिक्षण प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर कसा करावा हे स्पष्ट होते.
5. शैक्षणिक गुणवत्ता आणि परिणामकारकता वाढविण्यासाठी मार्गदर्शन मिळते.

३. संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत लेखाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. विद्यार्थ्यांच्या अधिक चांगल्या अध्ययनासाठी आवश्यक असलेल्या अध्यापन पद्धतींचा अभ्यास करणे.
2. पारंपरिक व आधुनिक अध्यापन पद्धतींची तुलना करणे.
3. विद्यार्थी-केंद्रित अध्यापन पद्धतींचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
4. तंत्रज्ञानाधारित शिक्षणाच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
5. अध्यापन अधिक परिणामकारक करण्यासाठी शिक्षकांना उपयुक्त सूचना मांडणे.

४. संशोधन प्रश्न

1. विद्यार्थ्यांच्या अधिक चांगल्या अध्ययनासाठी कोणत्या अध्यापन पद्धती प्रभावी ठरतात?
2. पारंपरिक अध्यापन पद्धतींच्या मर्यादा कोणत्या आहेत?
3. विद्यार्थी-केंद्रित आणि कृतीप्रधान अध्यापन पद्धतींचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर काय परिणाम होतो?
4. तंत्रज्ञानाधारित अध्यापन विद्यार्थ्यांच्या आकलन आणि सहभागात कसा बदल घडवते?

५. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत लेखासाठी **वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती**चा वापर करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी विविध पुस्तके, संशोधन लेख, शैक्षणिक अहवाल, अभ्यासक्रमाशी संबंधित साहित्य आणि ऑनलाइन शैक्षणिक स्रोतांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. उपलब्ध साहित्याचे वर्गीकरण, विश्लेषण आणि तुलना करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

६. विद्यार्थ्यांच्या अधिक चांगल्या अध्ययनासाठी प्रभावी अध्यापन पद्धती**६.१ व्याख्यान पद्धती (Lecture Method)**

ही पारंपरिक आणि सर्वाधिक वापरली जाणारी अध्यापन पद्धती आहे. शिक्षक एखादा विषय सविस्तर समजावून सांगतो आणि विद्यार्थी ऐकून माहिती ग्रहण करतात.

फायदे :

- कमी वेळेत अधिक माहिती देता येते.
- मोठ्या वर्गासाठी उपयुक्त ठरते.
- विषयाची रचना आणि क्रम स्पष्टपणे मांडता येतो.

मर्यादा :

- विद्यार्थी निष्क्रिय राहण्याची शक्यता असते.
- आकलन तपासण्याची संधी कमी मिळते.
- सर्व विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या गतीनुसार अध्यापन होईलच असे नाही.

६.२ चर्चा पद्धती (Discussion Method)

या पद्धतीमध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थी एखाद्या विषयावर परस्पर संवाद साधतात. प्रश्नोत्तर, विचारमंथन, मतप्रदर्शन यांद्वारे अध्ययन घडते.

फायदे :

- विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग वाढतो.
- विचारशक्ती आणि अभिव्यक्ती क्षमता विकसित होते.
- विद्यार्थ्यांना स्वतःचे मत मांडण्याची संधी मिळते.

मर्यादा :

- वेळ अधिक लागतो.
- सर्व विद्यार्थी समान प्रमाणात सहभागी होतीलच असे नाही.

६.३ प्रकल्प पद्धती (Project Method)

या पद्धतीत विद्यार्थ्यांना एखादे काम, समस्या किंवा विषय दिला जातो आणि ते प्रत्यक्ष कृतीतून, माहिती संकलनातून व विश्लेषणातून शिकतात.

फायदे :

- अनुभवाधारित शिक्षण होते.
- संशोधन वृत्ती, नियोजन कौशल्य आणि जबाबदारीची भावना वाढते.

- ज्ञानाचा व्यवहारात उपयोग करण्याची क्षमता विकसित होते.

मर्यादा :

- वेळ, साधने आणि मार्गदर्शन आवश्यक असते.
- सर्व विषयांसाठी ही पद्धती समान प्रमाणात वापरता येत नाही.

६.४ कृतीप्रधान / उपक्रमाधारित अध्यापन (Activity Based Learning)

या पद्धतीमध्ये खेळ, प्रात्यक्षिके, गटकार्य, भूमिकानाट्य, प्रयोग, चार्ट, मॉडेल्स, शैक्षणिक साहित्य इत्यादींचा वापर करून अध्ययन अधिक आनंददायी व परिणामकारक केले जाते.

फायदे :

- विद्यार्थी शिकण्याच्या प्रक्रियेत सक्रिय राहतात.
- संकल्पना अधिक स्पष्ट होतात.
- दीर्घकालीन स्मरणशक्ती वाढते.
- विद्यार्थ्यांचा कंटाळा कमी होतो.

६.५ सहकार्यात्मक अध्ययन पद्धती (Cooperative Learning)

या पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांना गटांमध्ये विभागून एकत्रितपणे शिकण्याची संधी दिली जाते. प्रत्येक सदस्य गटाच्या यशासाठी जबाबदार असतो.

फायदे :

- सहकार्यभावना, संवाद कौशल्य आणि सामाजिक समायोजन वाढते.
- एकमेकांकडून शिकण्याची संधी मिळते.
- कमकुवत विद्यार्थ्यांनाही गटातून आधार मिळतो.

६.६ समस्या निराकरण पद्धती (Problem Solving Method)

या पद्धतीत विद्यार्थ्यांसमोर एखादी समस्या मांडली जाते आणि ती सोडवण्यासाठी ते विचार, विश्लेषण, तर्क आणि निर्णय कौशल्यांचा वापर करतात.

फायदे :

- तार्किक विचारशक्ती विकसित होते.
- विद्यार्थ्यांची स्वयंपूर्णता वाढते.
- वास्तविक जीवनातील परिस्थितींना सामोरे जाण्याची तयारी होते.

६.७ अनुभवाधारित अध्यापन (Experiential Learning)

“करून शिकणे” या तत्त्वावर आधारित ही पद्धती विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून ज्ञान मिळवून देते. शैक्षणिक सहली, प्रयोग, प्रात्यक्षिके, सर्वेक्षण, क्षेत्रभेटी यांचा यात समावेश होतो.

फायदे :

- अध्ययन अधिक जिवंत व अर्थपूर्ण होते.
- विद्यार्थ्यांच्या निरीक्षणशक्ती आणि जिज्ञासेत वाढ होते.
- संकल्पना व्यवहाराशी जोडल्या जातात.

६.८ तंत्रज्ञानाधारित अध्यापन (Technology Based Teaching)

स्मार्ट बोर्ड, प्रेझेंटेशन, व्हिडिओ, ई-लर्निंग, मोबाईल ॲप्स, ऑनलाइन चाचण्या, डिजिटल कंटेंट इत्यादींचा वापर या पद्धतीत केला जातो.

फायदे :

- अध्ययन आकर्षक आणि परस्परसंवादी बनते.
- दृश्य-श्राव्य माध्यमांमुळे संकल्पना लवकर समजतात.
- विद्यार्थ्यांना स्व-अध्ययनाची संधी मिळते.
- वेळ आणि संसाधनांची बचत होते.

मर्यादा :

- तांत्रिक साधनांची उपलब्धता आवश्यक असते.
- इंटरनेट, वीज आणि उपकरणांवरील अवलंबित्व वाढते.
- शिक्षकांना तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण आवश्यक असते.

६.९ विद्यार्थी-केंद्रित अध्यापन (Student-Centered Teaching)

या पद्धतीत अध्यापनाचे केंद्र विद्यार्थी असतो. शिक्षक मार्गदर्शकाची भूमिका निभावतो आणि विद्यार्थी स्वतःच्या सहभागातून ज्ञाननिर्मिती करतात.

फायदे :

- विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो.
- शिकण्याची जबाबदारी विद्यार्थी स्वीकारतात.
- सर्जनशीलता, स्वयंपूर्णता आणि चिकित्सक विचार वाढतो.

७. प्रभावी अध्यापनासाठी आवश्यक घटक

विद्यार्थ्यांचे अध्ययन अधिक चांगले होण्यासाठी केवळ पद्धती पुरेशा नसून काही पूरक घटकही महत्त्वाचे असतात :

७.१ विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक भिन्नता लक्षात घेणे

प्रत्येक विद्यार्थ्याची बुद्धिमत्ता, गती, आवड, पार्श्वभूमी आणि शिकण्याची शैली वेगळी असते. अध्यापन करताना या भिन्नतेचा विचार करणे आवश्यक आहे.

७.२ सकारात्मक वर्गपरिसर

भीतीमुक्त, प्रोत्साहनात्मक आणि संवादपूर्ण वातावरण विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी प्रेरित करते.

७.३ योग्य शैक्षणिक साधनांचा वापर

चार्ट, मॉडेल्स, व्हिडिओ, नकाशे, प्रात्यक्षिके, प्रयोगसाहित्य यामुळे अध्यापन अधिक स्पष्ट होते.

७.४ सतत मूल्यमापन

फक्त अंतिम परीक्षेवर भर न देता मौखिक प्रश्न, लघुचाचण्या, प्रकल्प, उपक्रम, निरीक्षण इत्यादींद्वारे सतत मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे.

७.५ प्रेरणा आणि प्रोत्साहन

विद्यार्थ्यांच्या लहान यशाचाही गौरव केल्यास त्यांची शिकण्याची इच्छा वाढते.

८. शिक्षकाची भूमिका

विद्यार्थ्यांच्या अधिक चांगल्या अध्ययनासाठी शिक्षकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. शिक्षक हा केवळ ज्ञानदाता नसून मार्गदर्शक, प्रेरक, समुपदेशक आणि मूल्यसंवर्धक असतो. शिक्षकाने पुढील बाबींची काळजी घ्यावी :

1. विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार अध्यापन पद्धती निवडणे.
2. विषय रंजक, सोपा आणि अनुभवाधारित पद्धतीने मांडणे.
3. विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारण्यास आणि मत व्यक्त करण्यास प्रोत्साहन देणे.
4. तंत्रज्ञानाचा समर्पक वापर करणे.
5. विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास आणि शिकण्याची प्रेरणा निर्माण करणे.
6. कमकुवत विद्यार्थ्यांकडे विशेष लक्ष देणे.

९. निष्कर्ष

विद्यार्थ्यांच्या अधिक चांगल्या अध्ययनासाठी प्रभावी अध्यापन पद्धतींचा वापर करणे ही काळाची गरज आहे. केवळ व्याख्यान पद्धतीवर अवलंबून न राहता चर्चा, प्रकल्प, कृतीप्रधान, सहकार्यात्मक, अनुभवाधारित, समस्या निराकरण आणि तंत्रज्ञानाधारित पद्धतींचा समन्वित वापर करणे आवश्यक आहे. विद्यार्थी-केंद्रित दृष्टिकोन स्वीकारल्यास विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढतो, संकल्पना अधिक स्पष्ट होतात, शिकण्याची आवड निर्माण होते आणि शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारते.

यशस्वी अध्यापनासाठी शिक्षकाने विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक भिन्नता, गरजा, बौद्धिक पातळी आणि बदलत्या शैक्षणिक संदर्भांचा विचार करून अध्यापन नियोजन करणे आवश्यक आहे. योग्य पद्धती, सकारात्मक वातावरण, सतत मूल्यमापन आणि प्रेरणादायी शिक्षक या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून विद्यार्थ्यांचे अध्ययन अधिक प्रभावी, आनंददायी आणि दीर्घकालीन ठरते.

१०. शिफारशी

1. अध्यापनात विद्यार्थी-केंद्रित पद्धतींना प्राधान्य द्यावे.
2. तंत्रज्ञानाधारित साधनांचा समतोल वापर करावा.
3. उपक्रमाधारित आणि अनुभवाधारित शिक्षणाला चालना द्यावी.
4. विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या गतीनुसार अध्यापनाचे नियोजन करावे.
5. सतत आणि सर्वांगीण मूल्यमापन पद्धतीचा वापर करावा.
6. शिक्षकांसाठी आधुनिक अध्यापन पद्धतींवरील प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करावेत.

११. संदर्भसूची

1. शिक्षणशास्त्र व अध्यापन पद्धतींवरील विविध संदर्भग्रंथ
2. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 संबंधित साहित्य
3. विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षण व आधुनिक अध्यापन पद्धतींवरील संशोधन लेख
4. ई-लर्निंग आणि तंत्रज्ञानाधारित शिक्षणावरील शैक्षणिक अहवाल